

پژوهش‌های تاریخی (علمی - پژوهشی)
دانشکده ادبیات و علوم انسانی - دانشگاه اصفهان
سال پنجاهم، دوره جدید، سال ششم
شماره چهارم (پیاپی ۲۴)، زمستان ۱۳۹۳، ص ۹۱-۱۰۸

جایگاه حدیث غدیر در راهبردهای بزرگان امامیه در قرن چهارم هجری قمری/دهم میلادی

مریم سعیدیان جزی *

چکیده

در قرن چهارم فرصت‌های بسیاری در اختیار امامیه قرار گرفت. از سویی، افزایش ظرفیت فرهنگی، اجتماعی و عقیدتی امامیه، زمینه‌ای به دست داد تا دانشمندان امامیه بیش از پیش، به دفاع عالمانه از دین و مذهب و مقابله با مخالفان بپردازند و با به کار گیری روش‌ها و ابزارهای گوناگون، امکان ترویج مذهب و حل مسائل متعدد شیعیان را فراهم آورند. در این میان، حدیث غدیر، جایگاه مهمی را در راهبردهای امامیه ایفا می‌کرد. رویکرد دانشمندان امامیه به مسئله غدیر، ناشی از اهمیت و جایگاه مسئله امامت و نص در فهم شریعت و طریقه ظهور و بروز آن در سیاست و مناسبات اجتماعی مردم و مهم‌تر از همه، پیوستگی آن با هویت تشیع بود. بازخورد این امر، افزایش اعتبار و هویت جمعی شیعیان و حل بسیاری از مسائل داخلی آنان بود؛ امری که بزرگان امامیه اعم از دانشمندان، رجال فرهنگی و دولتمردان در آن مشارکت فعال داشتند و میراثی عظیم از تلاش فکری و اجتماعی آنان در اختیار جامعه امروز قرار گرفته است. این پژوهش به عوامل، مؤلفه‌ها و فعالیت‌های امامیه در راستای تبیین آموزه‌های شیعی با رویکرد تبلیغی، تعلیمی و اجتماعی به حدیث غدیر می‌پردازد و نتایج آن را بررسی می‌کند. روش پژوهش، تحلیلی - توصیفی و اسنادی است که با استفاده از منابع و مآخذ اسلامی صورت گرفته است.

واژه‌های کلیدی

غدیر، راهبرد، دانشمندان امامیه.

* استادیار دانشگاه اصفهان - گروه معارف اسلامی عضو هیأت علمی دانشگاه اصفهان/ email: msaeedyan@ltr.ui.ac.ir

مقدمه

قرن چهارم با ظهور تحولات نوینی در عرصه‌های مختلف سیاسی و اجتماعی جامعه اسلامی همراه بود: از یک سو مواجهه با مسأله غیبت و مهدویت و از سوی دیگر، ظهور دولت‌های شیعی، زمینه را برای تغییرات اجتماعی و فرهنگی مهمی فراهم آورد و شرایطی فراهم آمد تا دانشمندان مذاهب مختلف از عقاید خود دفاع کنند. در این میان، دانشمندان و مشاهیر امامیه حضور جدی داشتند. یکی از گزاره‌های مهم محل مناقشه و اختلاف که گروه اخیر برای ظهور در عرصه‌های علمی و فرهنگی به آن توجه داشتند، مسأله غدیر بود. رویکرد امامیه به این مقوله، ناشی از اهمیت و جایگاه آن و نقش محوری امامت و نص در فهم شریعت و طریقه ظهور و بروز آن در جامعه و مهم‌تر از همه، پیوستگی مفهوم و هویت تشیع با غدیر بود. طرح جدی حدیث غدیر، در واقع راهبردی اساسی برای بازخوانی معارف شیعی و تقویت مناسبات اجتماعی و دستاوردهای فرهنگی و تمدنی شیعه به شمار می‌آید. بازخوانی محتوایی حدیث و دستاوردهای آن در حوزه‌های گوناگون، از جمله مباحثی است که در این پژوهش بررسی شده است. این پژوهش، به بررسی زمینه‌ها و دستاوردهای ناشی از غدیر و راهبردهای امامیه در به‌کار گرفتن ظرفیت‌ها و قابلیت‌های آن در مواجهه با مسائل اجتماعی و چالش‌های عقیدتی می‌پردازد. به نظر می‌رسد رویکرد بزرگان امامیه به غدیر، فراتر از مفاهیم استخراج آموزه‌های شیعی و پاسداشت مذهب؛ به عنوان معیار مواجهه با مقتضیات زمان و ایجاد زمینه مشارکت فعال شیعیان در عرصه‌های اجتماعی بوده است. "چراایی، چگونگی و رهیافت بزرگان امامیه در قرن چهارم در مواجهه با حدیث غدیر" مسائل مهمی است که در این پژوهش مورد سؤال واقع شده است. در این دوره، از یک سو به عقاید شیعی هجوم برده شد و از سوی دیگر، دانشمندان امامیه، وظیفه دفاع از مذهب و اثبات حقانیت

تشیع و حل مسائل شیعیان را از تکالیف اصلی خود می‌دانستند. دستاورد این امر، تألیف آثار ارزشمند فقهی، کلامی، تاریخی و حدیثی؛ احیای مناسک و فرهنگ شیعی، تقویت هویت اجتماعی شیعیان و حضور فعال آنان در عرصه‌های مختلف بود.

پیشینه پژوهش

مواجهه با حدیث غدیر، یکی از موضوع‌های مهمی است که در آثار علمی امامیه انعکاس یافته و رساله‌های پراچ و کاوش‌های مدققانه‌ای در این زمینه صورت گرفته؛ که از مهمترین آنها، کتاب الغدیر و السنه تألیف علامه امینی است. همچنین، آثاری در خصوص جایگاه غدیر و دستاوردهای فرهنگی و تمدنی شیعه در زمینه ایجاد کتابخانه، رسمی شدن عید غدیر، فهرست و رجال شیعی موجود است که از آن جمله می‌توان به کتاب‌های اعیان‌الشیعه (محسن امین)، الذریعه (آغابزرگ تهرانی)، نقش شیعه در فرهنگ و تمدن اسلامی (ولایتی)، بایسته‌ها در مقام بیان خطبه غدیر خم (علی انصاری)، شیعه شناسی (۱۳۹۱ ش)، سند حدیث غدیر (محمد باقر انصاری، تک، ۱۳۹۱) و مقالات: غدیر خم و سقیفه بنی ساعده (جهانبخش ثواب، تاریخ در آینه پژوهش ۱۳۸۴)، بررسی روابط دولت‌های شیعی در قرن چهارم هجری (انطیقه‌چی و صفری فروشانی، تاریخ در آینه پژوهش، ش ۳۱: ۱۳۹۰)؛ غدیریه (مصطفوی نیا و...، پژوهشنامه علوی، ش ۶، ۱۳۹۱) و نقد دیدگاه‌های اهل سنت درباره حدیث غدیر (مدنی، علوم حدیث، ش ۷: ۱۳۹۱) اشاره کرد. با توجه به موضوع و رویکرد تحقیق، ضرورتاً اطلاعات مورد نیاز از طریق منابع و مآخذ اسلامی فراهم آمد؛ اما در واقع، اطلاعات ارائه شده توسط این دست منابع، عموماً منحصر به ارائه گزاره‌های پراکنده و غیرمنسجم پیرامون موضوع بوده، دریافت مفاهیم آن نیازمند آگاهی کامل از تعلقات نویسنده، ارائه تعاریف و

احاطه بر اصطلاحات و فهم قواعد کلی حاکم بر این دانش‌هاست که نویسنده این مقاله از ورود به این گونه مقولات پرهیز نموده؛ درعین حال، یافته‌های آنها را به‌کار گرفته است. بدیهی است رهیافت تاریخی از میان منابع اسلامی، کاری است نیازمند وقت و دانش مقتضی؛ که به جهت برخورداری از اصول و مؤلفه‌های نظری و کاربردی، شایسته کاوش‌های عالمانه بیشتری است.

پیشینه آثار مرتبط با موضوع غدیر تا قبل از قرن چهارم هجری

جایگاه غدیر تنها محدود به یک واقعه تاریخی نیست. تبیین حدیث غدیر به خاطر جایگاهی که در اصول عقاید و سهمی که در حل نسبت میان دین و زندگی و رهبری جامعه دارد، یکی از رسالت‌های تبلیغی-تعلیمی اهل بیت (ع) و شاگردان و تربیت‌یافتگان آنان به شمار می‌رفته است (صفار، ۱۴۱۵: ۹۹). شیعیان و دانشمندان امامیه از این حدیث، برای تعریف اندیشه دینی و نظام سیاسی-اجتماعی برخاسته از آن بهره جسته، از این طریق به دفاع از شریعت و مقابله با مخالفان می‌پرداختند. موضوع عمده آثار پیرامون غدیر تا پیش از قرن چهارم، روایی و رجالی است (خوئی، ۱۴۱۳، ج ۱: ۳۱۱؛ علی بن جعفر، ۱۴۰۹؛ فضل بن شاذان، بی‌تا و...). در این گونه کتاب‌ها، بیان موضوع با اتصال اسناد به صحابه و تابعان انجام گرفته و حدیث غدیر، بر عصمت امام و واجب الاطاعه بودن وی دلالت دارد (صفار، ۱۴۱۵: ۷۴). دیگر آثار مرتبط با این موضوع عبارتند از: روایت ابن اسحاق از غدیر؛ مسائل علی بن جعفر صادق (۱۴۰۹: ۱۴۶)، اخبار رسول‌الله (ص)، خلیل فراهیدی (م ۱۷۵ هـ/ق ۷۹۱ م)؛ (شاکری، ۱۴۱۷: ۲۹۰)؛ سُنَن نسائی (ابن کثیر، ۱۴۰۷، ج ۵: ۲۰۹)؛ بصائر الدرجات، ابن صفار؛ مسندالرضا، داوود بن سلیمان غازی (م ۲۰۳ هـ/ق ۸۱۸ م)؛ (۱۴۰۸)؛ الإيضاح، فضل بن شاذان (م ۲۶۰ هـ/ق ۸۷۳ م)؛ کتاب الولاية، تألیف

طاطری (م ۲۶۰ هـ/ق ۸۷۳ م) (شاکری، ۱۴۱۷، ص ۲۹۰ و...)؛ الغیة نعمانی (خوئی، ۱۴۱۳، ج ۱: ۳۱۱) و کتاب من روی حدیث غدیر خُم، تألیف محمد بن حسن بن عبیدالله (نجاشی، ۱۴۱۶: ۳۹۶). علاوه بر این، در کتاب‌های تاریخی، اخبار مهمی درباره غدیر وجود دارد. از معروف‌ترین آثار، کتاب أنساب الأشراف بلاذری (م ۲۷۹ هـ/ق ۸۹۲ م) است. در جلد دوم این کتاب، نویسنده ذیل عنوان "حدیث الولاية و ما بلغه رسول الله (ص) فی غدیر خم، معنی امامه علی (ع)"، علاوه بر تصریح حادثه غدیر، پیام اصلی آن؛ یعنی ولایت و جانشینی علی (ع) پس از پیامبر (ص) (بلاذری، ۱۴۱۷، ج ۲: ۱۰۸)؛ در ذکر خلافت علی (ع)؛ مناشده آن حضرت با گروهی از صحابه را در یوم الرحبه، آورده است (بلاذری، ۱۴۱۷، ج ۲: ۲۵۶).

روش پژوهش، مطالعه تاریخی است و موضوع با استفاده از پژوهش کتابخانه‌ای که به صورت اسنادی انجام گرفته، به شیوه توصیفی-تحلیلی بررسی شده است (در این مقاله "م" بعد از پرانتز علامت اختصاری متوفی و "م" بعد از تاریخ، به معنای میلادی است. هـ.ق، علامت اختصاری هجری قمری و هـ.ش، علامت اختصاری هجری شمسی است).

۱-امکانات و ظرفیت‌های آل‌بویه در خدمت به تشیع:

در آستانه قرن چهارم هجری، بغداد، پایتخت خلافت عباسی، درگیر ضعف خلافت عباسی و دعوای دربار و دیوان بود. این قرن، همچنین عصر ظهور دولت‌های شیعی و از جمله بویه‌یان در قلمرو اسلامی بود. آل بویه، به سبب قرارگرفتن در حوزه مرکزی قلمرو اسلامی و بهره‌مندی از امکانات مناسب؛ سهم مؤثری در دگرگونی‌های فرهنگی و علمی این دوران داشتند که امکان ظهور و بروز آموزه‌ها و هویت شیعی و رقابت با سایر مذاهب اسلامی از این نمونه است. البته، بیان این

مسأله، بدان معنا نیست که این دولت کاملاً منطبق با مکتب اهل بیت (ع) و اصول عقاید شیعی حرکت می‌کرد؛ اما این امر بستری را فراهم آورد تا تلاش فکری دانشمندان شیعی، نمود بیشتر و عینی‌تری پیدا کند. تعمیر و توسعه عتبات عالیات نجف، کاظمین، کربلا و سامراء و وجود الواحی که نام امامان دوازده‌گانه بر آن ثبت شده؛ همه در دوران آل‌بویه انجام گرفته است (شیخ صدوق، ۱۴۱۸: ۱۳۶). گسترش کئی و کیفی شیعیان در عراق و تجمع آنها در محلاتی چون: کرخ، حرکت رو به رشد تشیع را تسریع بخشید (ابن جوزی ۱۴۱۲، ۱۴: ۳۳۹). تشکیلات بویهی در دوران اوج، علاوه بر به تصویر کشیدن عمومی نمادها و شعارهای شیعی، اهتمام فراوانی برای جذب دانشمندان امامیه به کار برد و بدین طریق، امکان حل و فصل بخش مهمی از اختلافات عقیدتی میان تشیع و اهل سنت را فراهم آورد. روشن است که این مهم اگرچه خود، وجه همت و توجه دانشمندان امامیه بود؛ اما تصمیمات و اقدامات دولتمردان بویهی، در ایجاد فضای فکری مناسب و توسعه و تسهیل این فرایند، سهم مؤثری داشت. امیران و وزیران بویهی با تکریم دانشمندان امامیه و برگزاری جلسات بحث و گفتگوی علمی میان مذاهب مختلف، سبب نشر آموزه‌های شیعی و طرح مسائل جدیدی شدند (ابن جوزی ۱۴۱۲، ۱۴: ۲۹۳). یکی از اقدامات آنان در تقویت این جایگاه، ایجاد مراکز علمی و خدماتی بود. این، علاوه بر مراکز علمی بود که پیش از این، در شهرهای مهمی، چون: بغداد، کوفه، قم و نیشابور قرار داشت. در این دوران، ایجاد کتابخانه‌ها و دارالعلم‌ها، به عنوان یک رویکرد مهم نه تنها میان دانشمندان و دانش‌دوستان که، در بین وزیران و امیران بویهی گسترش یافت. اهمیت این مقوله در تمدن اسلامی تا جایی است که دوران بویه‌یان را دوران کتابخانه نامیده‌اند (محمّدنیا، ۱۳۸۹). از معروف‌ترین این کتابخانه‌ها، خزانه الکتب و دارالعلم ابونصر شاپور بن اردشیر (م ۴۱۶)، وزیر بهاء‌الدوله

دیلمی است (حموی، ۱۹۹۵، ۲: ۳۴۲). وی در سال ۳۸۳ هـ. ق. ۹۹۳ م؛ خانه‌ای را در کرخ خریداری کرد، آن را به صورت کتابخانه‌ای عظیم در آورد، موقوفات زیادی برایش مقرر نمود و نامش را «دارالعلم» گذاشت (ابن جوزی ۱۴۱۲، ۱۴: ۳۶۶). این، نخستین مدرسه‌ای بود که وقف فقها گردید (ابن کثیر، ۱۴۱۲، ۱۲: ۳۵۷) و عموم دانشمندان از آن استفاده کردند (ثعالبی، ۱۴۰۳/۱۴۵ به بعد). به دستور وزیر، بسیاری از کتاب‌ها استنساخ و نسخه‌هایی از آثار نویسندگان، جمع آوری شد. دارالعلم شاپور، در نشر عقاید شیعی جایگاه مهمی داشت (حموی، ۱۹۹۵، ۱: ۵۳۴). همچنین، باید از کتابخانه حبشی بن معزالدوله بویهی، در بصره نام برد. به نوشته مسکویه، در این کتابخانه غیر از نسخ خطی، ۱۵ هزار عنوان کتاب نگهداری می‌شد (۱۳۷۹: ج ۶: ۲۸۶). کتابخانه ابن‌عمید، وزیر رکن‌الدوله در ری (همان: ۳۱۵)؛ کتابخانه بهاء‌الدوله دیلمی؛ خزانه الکتب عضدالدوله در شیراز (مقدسی، ۱۴۱۱: ۱۳۳) و کتابخانه عظیم صاحب بن عباد وزیر، از دیگر کتابخانه‌های مشهور این دوران است (ابن جوزی ۱۴۱۲، ۱۴: ۳۷۶؛ ثعالبی ۱۴۰۳، ۵: ۱۰۶).

۲- راهبردهای امامیه در جهت هویت بخشی و اعتلای جایگاه شیعیان:

تأثیر حدیث غدیر در حیات علمی، اجتماعی و فرهنگی و تمدنی در ابعاد مختلف قابل بررسی است؛ که عبارتند از:

۱-۲- رویکرد امامیه در بزرگداشت ایام و مناسبت‌های شیعی:

امامیه غدیر را از افضل اعیاد اسلامی و ایام‌الله می‌دانند. اهمیت روز غدیر از جهات مختلف قابل دریافت است. در مجموع روایات موجود این روز با عناوینی چون «يوم عهد معهود»، «میشاق المأخوذ» و «جمع المشهود» آمده (جواهری، ۱۳۶۷، ج ۱۱: ۱۳۱؛ محقق اردبیلی، ۱۴۰۴، ج ۳: ۳۲-۳۱) و اسناد روایی اهمیت این عید

را از طرق مختلف بیان کرده‌اند (خوئی، ۱۴۱۳، ج ۵/صص ۲۵۱-۲۵۰). اهل بیت (ع) این روز را بسیار عزیز داشته، آن را در زمره سنت انبیا و اوصیای الهی می‌دانستند (طوسی، ۱۴۱۱: ۷۵۸-۷۴۶) و سفارش اُکیدى بر بزرگداشت و انجام آداب آن داشتند (کلینی، ۱۳۶۵، ج ۴/صص ۵۶۸-۵۶۴). این مهم در آثار متعدد بزرگان امامیه مورد توجه قرار گرفته؛ تا جایی که می‌توان آن را تحت عنوان فقه‌الغدیر مطرح کرد (صدوق، ۱۴۱۷: ۵۰؛ صدوق، ۱۴۰۶: ۷۷-۷۴؛ طوسی، ۱۴۱۱: ۷۴۶؛ طوسی، ۱۳۶۵، ج ۳: ۴۳؛ ج ۶: ۱۸).

از وجوه افضل بودن روز غدیر، انتصاب امیر المؤمنین علی (ع) به عنوان وصی و امام پس از رسول الله (ص) است. امام صادق (ع) فرمود: "اليوم الذى نُصِب فيه رسول الله (ص)، امير المؤمنين (ع)" (طوسی، ۱۴۱۱: ۷۴۶-۷۵۸). شیخ مفید هم می‌نویسد: "وَهُوَ عِيدٌ عَظِيمٌ بِمَا أَظْهَرَهُ اللَّهُ تَعَالَى مِنْ حُجَّتِهِ وَأَبَانِهِ مِنْ خِلَافَةِ وَصِيِّ نَبِيِّهِ وَأَوْجَبَهُ مِنَ الْعَهْدِ فِي رِقَابِ بَرِيَّتِهِ" (مفید، مسار، ۱۴۱۴: ۳۹-۴۱). به نقل منابع حدیثی عامه، رسول خدا (ص) در این روز از حاضران در غدیر، برای علی (ع) بیعت گرفت و عمامه بر سر آن حضرت گذاشت. بیهقی به نقل از اسناد خود از علی (ع) روایت می‌کند: رسول الله (ص) در غدیر عمامه بر سر من گذاشت و فرمود: "عمامه مرز میان کفر و ایمان است" (بیهقی، بی تا، ج ۱۰: ۱۴؛ نیز نک: طرابلسی، بیتا: ۲۳). متقی هندی به اسناد خود و به نقل از دیلمی از رسول الله (ص) روایت می‌کند که فرمود: "فانَّ العمامه سیماء الاسلام و هی حازه بین المسلمین و المشرکین" (متقی، بی تا: ۴۸۳-۴۸۴). معلوم می‌گردد این اقدام پیامبر (ص) برای تأکید و تصریح بر وصایت و امامت امام علی بن ابی طالب بوده است. مُعزّ الدوله دیلمی در سال ۳۵۲ هـ. ق. ۹۶۳ م دستور داد تا در روز عید غدیر، جشن و سروری در بغداد برپا شود. مأموران دولتی، موظف بودند قبل از آن؛ شهر را زینت کرده، آتش بر خانه امیران بیفروزند، با بوق و کرنا

مردم را از فرارسیدن عید باخبر کنند و دکان‌ها و بازارها در روز عید بسته بماند. در این روز مردم جامه نو پوشیده، شادمانی می‌کردند و به زیارت قبور ائمه و مشاهد شریفه می‌رفتند (مسکویه، ۱۳۷۹: ج ۷: ۴۰۱؛ طبری، ۱۳۸۷، ج ۱۱/ص ۱۰۰؛ ذهبی، ۱۴۱۳: تاریخ، ج ۲۶/ص ۱۱-۱۲؛ ابن جوزی، ۱۴۲۸: ۲۲۵). برخی هم، به صحرا رفته، نماز عید می‌خواندند (ابن عماد، ۱۴۰۶، ج ۴/ص ۲۷۳). ثعالبی در ذیل لیلۃ‌الغدیر می‌نویسد: "شیعیان این شب را بس گرمی می‌دارند و در آن شب زنده‌داری می‌کنند" (۱۳۷۶: ۴۷۵). البته، سابقه این نوع مراسم به مدت‌ها پیش بازمی‌گشت (ابن جوزی، ۱۴۱۲، ۱۴: ۱۵۱ و ۱۸۹)؛ ولی بویهیان برای این روز جایگاه ویژه‌ای قائل بودند و مراسم جشن عید را در ایالات تحت امر خود برپا می‌کردند (ابن جوزی، ۱۴۱۲: ۳۷۷/۱۴ و ر.ک: ذهبی، ۱۴۱۳، ج ۱۲/۲۶-۱۱ و ج ۲۷: ۹؛ ابن اثیر، ۱۳۸۵، ج ۸: ۵۵۰-۵۴۹ و ۵۸۹). این گونه اقدامات، به تقویت هویت جمعی شیعیان و افزایش میزان پابندی آنها به اصول مذهب کمک شایانی می‌کرد و سبب حضور پررنگ‌تر شیعیان در عرصه‌های فرهنگی و اجتماعی می‌شد. به نظر می‌رسد تلاش آل بویه برای رسمیت بخشیدن عید غدیر، تا حدی متأثر از دستاوردهای اجتماعی و فرهنگی این امر در جامعه بوده است.

۲-۲- امامیه و مشارکت فعال اجتماعی

یکی از مصادیق مشارکت اجتماعی شیعیان، حضور فعال در نهاد نقابت و برخی مناصب دولتی بود (صولی، ۱۴۲۵: ۲؛ ۱۲۵). نقابت، تشکیلات رسمی دولتی بود که در قرن سوم هجری به محترم‌ترین فرد طالبی اعطا می‌شد و المعتضد عباسی نخستین خلیفه‌ای بود که این مقام را برای علویان به رسمیت شناخت. انتخاب نقیب توسط سلطان یا خلیفه انجام می‌شد و مرتبه‌اش برابر با وزیر بود. گسترش موقعیت مذهبی شیعیان در قرن چهارم سبب

وسعت و افزایش توانمندی و بهره‌وری بیشتر آنان از این نهاد شد. به علاوه، با توسعه تشکیلاتی این نهاد، خلافت عباسی برخی مقامات و مسؤولیت‌های ویژه را به رجال امامیه تفویض نمود. از جمله وظایف نقیب، رسیدگی به امور شیعیان، نظارت بر مظالم و امیرالحاج بود (ثعالبی، ۱۴۰۳: ۱۵۵-۱۵۶؛ ابن جوزی ۱۴۱۲: ج ۱۴/۳۶۹: ۱۵۴ و ابوالاحمد موسوی و دو فرزندش - سید رضی و مرتضی - در صدر نقباء علوی قرارداشتند (ابن جوزی ۱۴۱۲: ۳۶۹ و ۳۴۴). ابن جوزی درباره سید رضی می‌نویسد: مشکلی نبود که به سرپنجه تدبیر و اندیشه او حل و فصل نگردد (ابن جوزی ۱۴۱۲: ۱۵: ۱۱۸).

۲-۳- دانشمندان امامیه و راهبرد ایجاد کتابخانه

صرف نظر از مراکز علمی شیعه، دانشمندان امامیه در ایجاد نشاط و بالندگی محافل شیعی و ابلاغ و انتشار معارف اهل بیت (ع) به اقدامات مهمی دست زدند. یکی از اینها، جمع‌آوری و استنساخ کتاب‌ها و رساله‌هایی بود که طی قرن‌ها نوشته و در بلاد مختلف پراکنده بود. این سیاست برای تقویت و توسعه مراکز علمی ضرورت داشت و سند مهمی برای دفاع از مذهب و مقابله با مخالفان و معاندان شیعه به‌شمار می‌آمد (الصفار، ۱۴۱۵: ۲۲). اهتمام خاندان رضی در ایجاد و توسعه دارالعلم و کتابخانه‌هایی که با هزینه شخصی اداره می‌شد، از این نمونه است. سیدمرتضی در بغداد کتابخانه‌ای داشت و قریه‌ای را وقف تهیه کاغذ فقها کرده بود (خوانساری ۱۴۰۱، ۱/۱۸۰ و ۵/۱۰۳-۱۰۹).

۲-۴- راهبرد امامیه برای نشر مذهب و مقابله با مخالفان

قرن چهارم عصر تلاطم افکار و عقاید مختلف بود. در این زمینه، امامیه ضمن تقویت مبانی فکری شیعه، در امر احتجاج و مقابله هم همت گماشتند. اهمیت این راهبرد تا جایی است که می‌توان گفت این مهم از ضروریات و اولویت‌های دانشمندان امامیه به‌شمار می‌آمد و راهکارهای مختلفی برای آن تعبیه شد که عبارتند از:

- راهکار مناظره: مناظره و احتجاج یکی از اقدامات فرهنگی و تربیتی اهل بیت (ع) بوده است (طبری، ۱۴۱۲: ۱۲۲؛ ابن عساکر، ۱۴۱۵: ۲/حدیث ۵۰۹، ۵۱۱ و ۵۲۱). برای مثال، شیخ مفید در پاسخ به سؤال معتزله و حشویه که روش او را خلاف اصول امامیه می‌دانستند؛ به حدیثی از امام صادق (ع) استناد کرد که فرمود: «با آنها به مخاصمه بپردازید و هدایت را برایشان آشکار کنید و ضلالت و گمراهی خودشان را توضیح دهید و در مورد امامت حضرت علی (ع) با آنها مباحثه کنید» (مفید، ۱۴۱۴: ۱۸ و ۱۳۲-۱۳۵). از منظر دانشمندان امامیه این قرن، مناظره مطلوب مناظره‌ای است که با تأسی از آموزه‌های وحیانی و سیره پیشوایان معصوم و در چهارچوب نظام اخلاقی - دینی اسلام و به دور از هرگونه سوءگیری باشد، عموم آن را بفهمند و در مواجهه با خواص، از روش عقلی - نقلی و ابزار استدلال و اسناد، استفاده شود (شیخ صدوق در آثار مختلف، چون: من لایحضره الفقیه (۱۴۰۴)، الهدایه (۱۴۱۸)، الامالی (۱۴۱۷)؛ مثلاً ص ۱۳۹ در کتاب اخیر). مهمترین محورهای مناظراتی دانشمندان امامیه؛ درباب تفضیل امام علی (ع) بر دیگران با تأکید بر نصّ الهی و ابلاغ آن توسط رسول الله (ص)، مباحثه در معنا و مفهوم احادیث الرسول (ص)، شواهد تاریخی و نصوص اهل بیت (ع) بود (شیخ مفید، ۱۴۱۳: ۲۱ و ۶۲ و ۲۳). این گروه با استفاده از راهکار مناظره؛ ضمن مقابله با مخالفان، معاندان و منکران (مفید، ۱۴۱۳: ۳۱ و ۳۵)؛ امکان تقویت و توسعه مبانی نظری شیعه و تسری آن را در جامعه فراهم آوردند (مفید، ۱۴۱۳، صفحات مختلف و نک: ابن کثیر ۱۴۰۷: ج ۱۲: ۵۳). بخش‌هایی از آثار شیخ صدوق؛ برگرفته از مناظرات علمی وی است که از آن جمله می‌توان به برخی مجالس الأمالی، معانی الأخبار، التوحید و عیون الاخبار اشاره کرد. برای نمونه، در مجالس ۲۳ و ۵۶ مندرج در الأمالی که در طی سفر به مشهدالرضا (ع) انجام گرفت، شیخ درباب موضوع‌هایی، چون: ضرورت وجود

امام، وصایت رسول الله (ص) و مناشده علی (ع) با صحابه از حدیث غدیر و اهمیت آن سخن گفته است (ر.ک: شیخ صدوق ۱۴۱۷: ۱۷۳ و ۱۸۵-۱۸۳ و ۱۸۸-۱۸۷ و ۴۳۷ و ۶۷۰).
همو در مناظراتی که با مشاهیر عامه داشت، با استناد به حدیث غدیر، بر آنان برتری یافت (صدوق، ۱۴۱۷: ۴۵۶). شیخ مفید - که به عنوان رئیس متکلمان شیعه و فقهای امامیه شناخته می شد - شهرت بسیاری در مناظره با اهل سنت و رؤسای مذاهب مختلف اسلامی داشت و به علت بهره گیری از دلایل محکم عقلی و نقلی و برخورداری از فصاحت و قوت کلام بیشتر، مورد توجه دولتیان و دانشمندان عامه قرار گرفت (شیخ مفید، ۱۴۱۲: ۳۳-۳۲؛ همو، ۱۴۱۴: ۱۸ و ۳۱ و ۱۴۱۰: ۱۳) یکی دیگر از وجهه های بارز فعالیت علمی امامیه، مقابله با نحله های انحرافی بود. بخش هایی از آثار کلامی و ردیه هایی که در این زمینه نوشته شده؛ به موضوع هایی چون: رد شبهات مربوط با خاندان رسول الله (ص)، تأکید بر ولایت و رهبری معصوم و اثبات حقانیت مذهب تشیع اختصاص یافته است. از آن جمله، ردیه های ابوالحسنین مؤید بالله حسنی علوی و سید ابوطالب یحیی علوی است که از معاریف ردیه نویسان امامی در طبرستان بودند (ابن اسفندیار، ۱۳۶۶: ۹۹-۱۰۶ و ۱۳۰).

-راهکار رحله های علمی: دانشمندان امامیه به دلایل مختلف به این مقوله توجه ویژه ای نشان می دادند که رسیدگی به امور شیعیان و پاسخگویی به مسائل آنان، حضور در محافل علمی و بهره گیری از امکانات کتابخانه ها و دارالعلم ها از آن جمله بود. این گونه سفرها علاوه بر معرفت افزایی، جنبه تبلیغی و فرهنگی هم داشت و در مواردی سبب تغییر عقاید مذهبی به نفع تشیع می شد (برای نمونه، در اصفهان: ابن حبان، ۱۴۱۲: ۱، ۵۸). امامیه به ویژه با استفاده از کارآمدی نهاد وکالت در شهرهای بزرگ (صدوق ۱۳۹۵: ۲: ۴۴۲-۴۴۳) و استقرار در مشاهد شریفه، از آن به عنوان قانونی برای نشر معارف

اهل بیت (ع) و رشد و بالندگی مراکز علمی استفاده می کردند. تشریف شیخ صدوق به مشهدالرضا (ع) که در سال ۳۶۷ هـ/ ۹۷۷ م انجام گرفت (شیخ صدوق، ۱۴۱۷، مجلس ۲۶) و رحله های وی به مناطق مختلف (شیخ صدوق، ۱۴۱۷: ۸ و ۱۸۵-۱۸۳؛ شیخ صدوق، ۱۴۰۵، ج ۱: ۲۷۶؛ شیخ صدوق، ۱۴۰۴، ج ۱: ۲؛ ج ۲: ۶۲۸؛ نجاشی، ۱۴۱۶، ج ۱: ۱۸۴)؛ حضور شیخ کلینی (شیخ طوسی، ۱۴۱۵: ۴۳۹)، خاندان رضی (خوارزمی، ۱۳۸۲ ش: ۱۷۹)، شیخ مفید، شیخ کلینی، انباری و شیخ طوسی در بغداد (نجاشی ۱۴۱۶: ۴۴۰) و فعالیت های شیخ مفید (مفید، ۱۴۱۴، ۱۳۲-۱۳۵) و خاندان بابویه در ری (صدوق ۱۳۹۵: ۲/۱) و قم از این نمونه است (صدوق ۱۳۹۵: ۵۰۲/۲).

۳- امامیه و راهبرد تحقیق و تألیف

یکی دیگر از عرصه های حضور فعال امامیه، تألیف و تحقیق بود. در این میان، فقهاء، محدثان و متکلمان شیعی سهم بسزایی داشتند. عوامل متعددی چون شرایط اجتماعی و فرهنگی، سیاست دستگاه خلافت در حمایت از مذهب تسنن (مفید، ۱۴۱۳: ۳۱ و ۳۵ و...)، روی کار آمدن بویهیان و تکاپوی شیعیان، سبب رشد و بالندگی دانشمندان و مدارس امامیه شد. بدین وسیله درهای تدقیق و تحقیق و رشد گشوده و در بیان ادله و مسائل، واضحترین حالات به کار گرفته شد (خوانساری ۱۴۰۱، ج ۵: ۱۱۰). تحقیق و تألیف رونق یافت و دانشمندان بزرگ در علوم مختلف پدید آمدند. اهل دانش و معرفت قوت یافتند و به سرعت منظومه ای از دانشمندان، مراکز، آثار و مظاهر فرهنگی و تمدنی شیعی فراهم آمد که مسائل، اهداف و نتایج مشترک را دنبال می کردند. از این رو، می توان گفت دانشمندان امامیه بیشترین نقش را در پاسداشت، تبیین مسائل و نشر مکتب اهل بیت (ع) ایفا کردند:

الف- رویکرد تحقیقی دانشمندان امامیه به مسأله غدیر

حدیث غدیر یکی از استوارترین و مهمترین گزاره‌های حدیثی، تاریخی و کلامی بود که وجه همت دانشمندان و نویسندگان امامیه قرار گرفت. از مشاهیر دانشمندان امامیه شیخ صدوق است. صدوق وجود امام و مسأله نص و دیگر موضوعات مورد اختلاف فریقین را که از زمان امامان پیشین تا به حال مطرح بوده، به تبعیت از روش و سیرت علمی اهل بیت(ع)؛ به‌ویژه با استناد به حدیث غدیر، اثبات کرده است. وی در کتاب معانی الاخبار با استناد به سلسله روایت تسنی متصل به انس بن مالک، نتیجه می‌گیرد که حدیث غدیر، بالاتفاق مورد قبول همگان است (صدوق، ۱۴۰۳: ۶۷-۶۸). همچنین، در بررسی نسبت میان اهل بیت(ع) و حدیث غدیر به طریق نقلی اثبات می‌کند که وقتی اطاعت علی(ع) بر مردم واجب شد؛ یعنی او امام است (صدوق، ۱۴۰۳: ۷۰-۶۷)؛ و نیز ر.ک: صدوق ۱۴۱۷: ۱۴۰۲ و ۱۱۵-۱۱۳ و ۳۰۶ و ۳۱۶ و ۳۵۴-۳۵۶ و ۵۸۲) و انکار امامت ایشان به معنای انکار پیامبر(ص) و در نهایت، انکار ربوبیت خداست (صدوق ۱۴۰۳: ۶۵۶). صدوق در کتاب علل الشرائع، وجوه اطاعت و پیروی از امام را تبیین و توصیف می‌کند (صدوق، علل الشرائع، بی‌تا: ۱۷۵-۱۷۴) و در ذیل آیه ۴۱/دخان، مصداق آن را علی(ع) و شیعیان آن حضرت می‌داند (صدوق، فضائل الشیعه، بی‌تا: ۲۳-۲۴). همچنین، در کتاب کمال‌الدین، اتصال اوصیاء از وجود آدم تا خاتم(ص) را، دلیل پیوستگی نظام وصایت الهی و وصایت علی(ع) با حدیث غدیر بیان می‌کند (صدوق، ۱۳۹۵، ۱: ۲۳۴). شیخ، به علاوه گزاره‌های اصلی غدیر را استخراج و در کتاب مستقلی با عنوان معرفه فی الفضائل جمع‌آوری نمود (صدوق، الخصال، بی‌تا: ۶۷/۱-۶۶). شیخ مفید(م ۴۱۳هـ) به‌ویژه در تفضیل امیرالمؤمنین(ع) دارای آثار مستقل و نظرهای قابل‌اعتنایی است که مهمترین آن‌ها در کتاب تفضیل امیرالمؤمنین(ع) آمده است. وی در این

کتاب که به شیوه کلامی تألیف شده، با استفاده از آیات قرآن و احادیث و اخبار عامه اثبات می‌کند که بعد از وجود رسول الله(ص) (مفید، تفضیل ۱۴۱۲: ۳۱)؛ علی(ع) از همه ملائکه و انبیاء برتر است (مفید، تفضیل ۱۴۱۲: ۲۷). شیخ در آثار دیگر خود هم به شرح و تفسیر حدیث غدیر پرداخته که در بخش‌های دیگر این تحقیق به آنها اشاره شده است.

ب- دلایل دانشمندان امامیه در اهمیت مسأله غدیر:
دانشمندان امامیه به دلایل مختلف به حدیث غدیر استناد کرده، از آن برای طرح مسائل امامیه و و مقابله با دیدگاه‌های رقیب بهره می‌بردند که عبارتند از:

۱) **شواهد و قرائن مندرج در خطبه غدیر:** این مقوله از پرکاربردترین مباحث علمی دانشمندان امامیه بود. سیدمرتضی (۳۵۵-۴۳۶هـ) - از جمله پرچمداران مدرسه کلامی بغداد - در مباحثات علمی خود، از این مقوله بسیار بهره برد (سیدمرتضی، بی‌تا: ۱۳۲-۱۳۳). وی به‌ویژه در دو کتاب تنزیه الانبیاء و الاثمه (بیتا) و الشافی فی الامامه (۱۴۱۰) امامان را از گناه، تنزیه و به ردّ مخالفان و علت اختلافشان پرداخته؛ بر اساس اصول مذهب شیعه، عصمت امام را اثبات می‌کند. همو در تصریح بر نصّ امیرالمؤمنین(ع)؛ به پاسخ رسول الله(ص) به جمعی از صحابه استناد کرده که فرمود: این کار به امر خدا بود و آن را بر من تکلیف نمود و ضمناً با آیه "لئن اشرکت لیحبطنّ عملک" به نقض دسیسه‌گران پرداخت و نیز این روایت را دلیل بر عصمت ائمه دانسته (سید مرتضی، بی‌تا: ۱۲۰-۱۲۱)؛ امامت و عصمت را در التزام با یکدیگر قرار می‌دهد (همان: ۱۳۳). همچنین، در قضیه "تحکیم"، به شرح واژه "امیرالمؤمنین" پرداخته و از قول علی(ع) نقل می‌کند که فرمود: رسول الله(ص) مرا به تمام حق فرمان داد و قتال با سه گروه، از مصادیق دفاع از حق است (سید مرتضی، بی‌تا: ۱۴۹-۱۵۳). سید مرتضی کتاب الشافی را در نقض المغنی فی الامامه، تألیف قاضی عبدالجبار معتزلی نوشت.

در اهمیت این کتاب، شیخ طوسی می‌نویسد: "و هو کتاب لم یصنف مثله فی الامامة" (شیخ طوسی، ۱۴۱۷: ۱۶۴). این کتاب به روش کلامی نوشته شده؛ با استفاده از گزاره‌های تاریخی و حدیثی و استناد به حدیث غدیر، امامت علی (ع) تبیین (سید مرتضی ۱۴۱۰، ج ۳، ۵-۸) و شبهات مخالفان و معاندان، پاسخ داده می‌شود (سید مرتضی ۱۴۱۰: ۱۵۵/۳). شیخ مفید، نیز در کتاب کلامی-تاریخی الارشاد، با استناد به سخن رسول خدا (ص) در غدیر «أَلسْتُ الْأَوَّلُ بِكُمْ...»، آن را دلیل بر نص امامت و استخلاف در مقام علی (ع) دانسته (مفید الارشاد: ۸/۱۴۱۳)؛ اضافه می‌کند: اعلان استخلاف آن حضرت در حضور مردم، تواتر صحابه، رجال عامه و شیعه بر امارت و اعطای لقب "امیرالمؤمنین" و تهنیت صحابه؛ همگی بر امامت علی (ع) دلالت دارد و همین را دلیل تداوم امامت قرار می‌دهد (مفید النکت ۱۴۱۳: ۴۳-۴۴). براساس نظر شیخ؛ عموم مسلمانان اجماع دارند که رسول الله (ص) پس از بازگشت از حجة الوداع؛ علی (ع) را بر تمام امت منصوب نمود و با خطاب صریح "مولی"، او را "سید مَطاع" قرار داد (مفید النکت، ۱۴۱۳: ۴۴-۴۵). وی با استفاده از گزاره‌های نقلی و اخبار تاریخی، واژه "مولی" را به مفهوم "امام واجب‌الاطاعة" معنی کرده است (شیخ طوسی ۱۴۰۰: ۲۱۶).

۲) نقل متواتر حدیث

این موضوع البته مورد اسناد امامیه و غیر آن در قرون مختلف بوده؛ اما اهتمام دانشمندان امامیه و اقبال دیگر فرقه‌های اسلامی این عصر، به ضبط و ثبت سلسه مسانید و روایات حدیث غدیر؛ سبب تألیف آثار ارزشمندی گردید و کتاب‌هایی با عنوان «مَنْ رَوَى حَدِيثَ غَدِيرِ خُم» نوشته شد. اگرچه عموم دانشمندان امامیه در این زمینه کارهایی کرده‌اند (طوسی ۱۳۶۵ ۱۳۶۳/۳؛ طوسی، الامالی ۱۴۱۴: ۲۴۷، ۲۵۴، ۲۵۵ و ۳۳۲)؛ اما تألیفات و آثار مدرسه قم بیشتر شهرت داشت و شیخ کلینی (طوسی،

اختیار، ۱۴۰۴/۲؛ کلینی ۱۳۶۵، ۱/۲۸۹ و ۵۶۶)، خاندان بابویه، به‌ویژه شیخ صدوق (صدوق فقیه ۱۴۰۴، ۲/۲، ۵۵۹/۹۰-۵۶۱؛ صدوق ۱۴۱۷: ۱۲۵ و ۳۵۴ و ۵۷۵؛ صدوق ۱۴۰۴ عیون، ۲/۴۷) و دست پروردگانشان درباره طرق مختلف نقل حدیث، آثار ارزنده‌ای تألیف کردند (بهبهانی، ۱۴۱۷: ۷۰۱). شیخ مفید با روش جرح و تعدیل، آثار قدمای اهل سنت را شرح کرده و معتقد است در خبر غدیر اختلاف نیست؛ بلکه اختلاف در تأویل آن و نصوص معتبر معصوم و صحابه، شاهد و دلیل تواتر غدیر است (مفید الاختصاص ۱۴۱۳: ۵-۷ و نیز ر.ک: مفید الارشاد، ۱۴۱۳/۱ ص ۸، مفید الامالی ۱۴۱۳: ۲۶ و ۵۵)؛ اما شیخ طوسی احتیاط کرده، دلیل صحت حدیث غدیر را تواتر شیعه و سپس طرق علمای عامه می‌داند (شیخ طوسی ۱۴۰۰: ۲۱۶).

۳) شواهد ادبی (غدیری‌ها)

دانشمندان امامیه با استناد به غدیری‌ها و شرح و تفسیر آنها به تبیین عقاید امامیه پرداختند؛ از آن جمله سید رضی در تفسیر "حدیث الولاية" بحث مفصلی را به اشعار اختصاص می‌دهد و در فصلی با عنوان: "فصل فیما روی من الاشعار فی نصّ النبی علی امیرالمؤمنین (ع)" آن را دلیل بر نص امام می‌داند و در ذیل آن به شرح اشعار حسّان بن ثابت، قیس بن سعد، کمیت و حمیری پرداخته، دلیل و شاهد هر کدام را بیان می‌کند (سیدرضی ۱۴۰۶: ۴۵-۳۶). همو در قصیده‌ای طولانی به شرح و توصیف حدیث غدیر پرداخته است.

سیدمرتضی و شیخ مفید نیز در احتجاجات و شرح آیات قرآنی؛ از گزاره‌ها و قرینه‌های ادبی مبتنی بر غدیری‌ها بهره بردند (سیدمرتضی، ۱۴۰۵، ج ۲۳: ۴-۱۳۱ و ۱۳۴؛ شیخ مفید فصول ۱۴۱۴: ۲۸۰؛ مفید مسار ۱۴۱۴: ۳۹). مفید با استفاده از شعر اخطل که واژه "مولا" را برابر با امامت و ریاست عامه معنی کرده، آن را منحصر در علی (ع) می‌داند (مفید اقسام المولی، ۱۴۱۳: ۳۹-۴۰) و از این

طریق (شعر)، تقدم اسلام علی (ع) را، دلیل بر امامت آن حضرت می‌گیرد (مفید اقسام المولی، ۱۴۱۳، ۲۹۰-۲۹۱ و ۳۷-۳۸؛ مفید، فصول ۱۴۱۴: ۲۸۰). همو در بیان واژه "مولی" به معنای "امامت"؛ به شعر حسان بن ثابت و تأیید آن از سوی رسول‌الله شعر حسان را تأیید کرد و این بدین معناست که منظور آن حضرت از "مولی" "امامت" بوده و گر نه آن هنگام که حسان آن را خواند، انکار و ردّ می‌نمود (مفید، فصول ۱۴۱۴: ۲۹۰-۲۹۱). شیخ، استفاده بیشتری از این اشعار کرده و آن را شاهد امامت منصوب امیرالمؤمنین می‌داند (مفید، فصول ۱۴۱۴: ۲۵۹). شمول اسناد شیخ به اشعار شامل تابعین هم می‌شود؛ برای نمونه، از قصیده لامیه قیس بن سعد-که در میدان صفین سروده- استفاده‌های متعددی می‌کند؛ مثلاً واژه "امام" را در این شعر مستند به وحی و حدیث رسول‌الله (ص)؛ یعنی: "من کنت.." کرده، بر این عقیده است که این اشعار بر امامت امیرالمؤمنین دلالت می‌کند و نتیجه می‌گیرد که وجود این گونه اشعار، نشانه ثبات عقاید شیعه و ابطال دشمنی معتزله در انکار این فضائل است (مفید، فصول ۱۴۱۴: ۲۹۰-۲۹۲).

۴) غدیر؛ اتمام حجت الهی

در آثار اهل بیت (ع) و پیشینیان به کرات بر این موضوع تأکید شده که غدیر معیار سنجش ایمان مردم است و توجه به آن در این دوران، تکلیف شیعه را در مواجهه با تحولات پیچیده آغازین سده غیبت کبری روشن می‌نمود. صدوق می‌نویسد غدیر برای هیچ کس عذری به جا نگذاشته و به سخنی از حضرت زهرا (س) استناد می‌کند که فرمود: «هل ترک أبی یوم غدیر خم لأحد عذراً» (صدوق الخصال، بی‌تا: ۱۷۳ و ۳۲-۳۳).

وجوه استنباطی - استدلالی دانشمندان امامیه

۱) تبیین لغوی و ارائه تعاریف: دانشمندان امامیه با طرح ادله عقلی و نقلی، عبارات حدیث غدیر را تعریف کردند.

صدوق معتقد است: "مولی"، بیانگر انتصاب صریح همه امامان توسط رسول‌الله (ص) است (صدوق، عیون، ۱۴۰۴، ج ۲: ۵۸). سیدمرتضی تصریح می‌کند: "اولی"، خاصترین حق، بر آن چیزی است که به آن اختصاص یافته (مرتضی، ۱۴۰۵، ج ۴/۱۳۲-۱۳۱) و امامت همان «ولایت» است و ولایت؛ یعنی «حکومت و تصدی امور و اطاعت از فردی که در رأس این امور قرار دارد» (سید مرتضی، ۱۴۰۵، ج ۴/صص ۱۳۴-۱۳۱). شیخ مفید به کرات، "مولی" و معانی مختلف آن را تبیین، و با ادله عقلی و نقلی اثبات می‌کند که مولی در حدیث غدیر همان "اولویت، ریاست و زعامت امت اسلامی" است و حاضران در غدیر، جز این استنباط نکردند (شیخ مفید ۱۴۱۳؛ اقسام المولی: ۴۰-۴۲).

۲) ضرورت وجود امام

صدوق با استناد به آموزه‌های دینی و نصوص روایی؛ مسأله وصایت را سنت الهی می‌داند که پس از هر پیامبری، وصی قرار داشته (صدوق، عیون ۱۴۰۴، ج ۱: ۲۱۱-۲۱۰) و بدین ترتیب هریک از امامان، جانشین خود را معرفی می‌کردند (همان: ۳۷/۲). همو در بحثی ذیل "امیرالمؤمنین" می‌نویسد: مسأله انتصاب امام علی (ع) امری توفیقی بوده است (صدوق، عیون ۱۴۰۴، ۱/صص ۱۷۹-۱۷۳).

۳) نصّ الهی در اوصیای رسول‌الله (ص)

این مهم به عنوان یکی از پیام‌های اصلی غدیر بود که اهل بیت (ع) به آن استناد جسته و دانشمندان امامیه با دلایل عقلی و نقلی آن را مورد بحث و شرح قرار می‌دادند. نوبختی در بیان امامت منصوب می‌نویسد: «نشاید که ما یا یکی از مؤمنان به خواست و رأی خویش امامی را بر خود برگزینیم؛ بلکه باید او را خداوند برپای دارد و برگزیند و تا هر زمان که خواهد آشکار سازد؛ زیرا خداوند به تدبیر کار و مصلحت آفرینندگان خویش داناتر و آگاهتر از ماست» (نوبختی ۱۳۸۱: ۹۳) و در اثبات سنت

است (همان: ۱۲۹-۱۲۸). از مجموع نظر صدوق دریافت می‌گردد؛ وی با طرح ملازمت قرآن و عترت (صدوق ۱۴۰۳: ۱: ۲۳۵) و علامات امام و وجوب اطاعت از او.... " (صدوق ۱۳۹۵: ۲/۳۳۶-۳۳۷)؛ قرابت، نص و حدیث را دلیل "عترت" او قرار می‌دهد و بر اساس حدیث غدیر، امیرالمؤمنین (ع) را مصداق عترت قرار داده؛ بدین واسطه با ادعای زیدیه مبنی بر انکار مقام عترت علی (ع) و وصایت و انحصار در امامان دوازده‌گانه مقابله نموده؛ تناقض دیدگاه آنان را معلوم می‌گرداند (صدوق ۱۴۰۳: ۲/۴۷۸-۴۷۹؛ صدوق، ۱۳۹۵، ج ۱، ۱۱۶).

۵) غدیر، یوم‌الولایه

پیام اصلی غدیر ولایت است. این مهم از جهات مختلف برای امامیه اهمیت داشت. از علی (ع) روایت است که فرمود: برای ما ویژگی‌هایی است: ولایت، وصیت، وراثت و حجت خدا بر شما و هرآنچه در غدیر خم است (ر.ک: طبری، بی تا: ۲۹۹؛ کلینی، ۱۳۶۵، ج ۸: ۲۸). به اعتقاد صدوق، ولایت نعمتی است که خداوند آن را به اهل بیت (ع) اختصاص داده و از این جهت، غدیر به «یوم‌الولایه» و حدیث آن به "حدیث الولایه" شهرت یافت (صدوق، فضایل الشیعه بی تا: ۴۱۴).

۶) غدیر، معیار وحدت مسلمانان

صدوق از قول امام علی (ع) نقل می‌کند؛ رسول الله (ص) ایشان را برای عموم مردم منصوب نمود (صدوق الخصال، بی تا: ۵۷۸). مفید از مجموع اسناد حدیث غدیر و تقلین، دو نتیجه کلی را استنباط می‌کند: اتفاق و اجتماع. از آراء شیخ که در فصل حجة‌الوداع و یوم‌الغدیر آمده؛ استنباط می‌گردد که حفظ دین، جلوگیری از اختلاف و ریشه‌کن کردن فتنه؛ فایده و ضرورت غدیر بوده است (مفید، ۱۴۱۳: ۱۷۹-۱۸۰). سیدمرتضی به نقش غدیر در وحدت‌بخشی به جامعه، پرداخته؛ این مهم را در راستای اهداف بعثت انبیا و شریعت دانسته و تبعیت از

الهی بر اینکه وصایت، امری موروثی است؛ می‌نویسد: "نشاید که امامت در نسل کسی باشد که امامت او استوار نگردیده" (نوبختی ۱۳۸۱: ۹۲). سیدرضی معتقد است: «شیعیان در هر حال که باشند، به صورت نقل مستقل متواتر روایت می‌کنند که رسول خدا (ص)، علی (ع) را جانشین خود بر امتش قرار داد و او را به نص تعیین کرد و اطاعت از او را در همه امور دین واجب نمود. رسول الله (ص) آن را ظاهر و مکشوف انجام داد. پس واجب است که این خبر از نظر علمی و یقینی مورد قبول واقع شود» (سیدرضی، ۱۴۰۶: ۴۴-۳۶). صدوق به نقل از هذلی و با استناد به آیه ۶/ احزاب، و کلام پیامبر (ص) در تأویل این آیه؛ شمول نصّ الهی را به تمام اهل بیت (ع) نسبت می‌دهد (صدوق، الخصال، بی تا: ۴۷۹).

۴) دلالت غدیر بر وجوب اطاعت از امام

سیدمرتضی می‌نویسد: امام مفترض الطاعة است و رسول الله (ص) با استناد به آیه ۶/ احزاب، مردم را به اطاعت از ایشان فراخواند. دلیل وی هم دو واژه «مولی» و «اولی» است (مرتضی، ۱۴۰۵، ج ۴/ ۱۳۲-۱۳۱). شیخ طوسی با شواهد ادبی، از واژه "اولی"، مفهوم مفترض‌الطاعة را دریافته، اطلاق آن را برای شخص امام و به طور مشخص امیرالمؤمنین منحصر می‌کند (طوسی: ۱۴۰۰: ۲۱۵-۲۱۶). مفید با استناد به آیات و روایت متعدد، نص (۲) امام را، دلیل وجوب اطاعت از او می‌داند و با بهره‌گرفتن از نصوص معصومان، از حدیث «من کنت...» نتیجه می‌گیرد که امام مفترض‌الطاعة است (مفید الارشاد، ۱۴۱۳: ۷-۸). وی در کتاب الافصاح، تواتر و اجماع بر حدیث غدیر را مسلم و دلالت بر ضرورت رهبری و حکومت دانسته، آن را دلیل اثبات ولایت و امامت علی (ع) و تقدم وی بر دیگران و وجوب اطاعت از او می‌داند (مفید الافصاح ۱۴۱۲: ۳۲-۳۳). همو با استناد به حدیث شریف "اللهم وال من والاه.." می‌نویسد: هرکس عصیان کند، از فرمان خدا عدول نموده؛ کافر

حدیث تقلین را، معیار تحقق این مهم در جامعه می‌داند (سید مرتضی، ۱۴۰۵، ج ۳: ۲۱-۱۹).

۷) اثبات مهدویت

دانشمندان امامیه به واسطه غدیر، اصل مهدویت را اثبات و با عقاید انحرافی مقابله کردند. برای نمونه، شیخ صدوق در کتاب کمال‌الدین و در خاتمه عیون و برادرش ابو عبدالله حسین، آثاری در ردّ واقفیه نوشتند.

۸) مناقب خاصه امام علی بن ابی طالب (ع)

این مهم یکی از راهبردهای مهم دانشمندان امامیه، در دفاع از عقاید حقه و مقابله با معاندان بود. صدوق در مباحث مرتبط با نص و احتجاج از این موضوع بهره برد و به روایت از اسناد خود از امام علی (ع) این حدیث شریف را نقل کرده (صدوق الخصال بی تا، ۵۷۲/۲ و نیز نک: خصیصی ۱۴۱۱: ۱۳۸) و به طرق دیگر آن اشاره کرده است (صدوق الخصال بی تا، ۳۱۱/۱). مفید، به سیاق کلامی-تاریخی؛ ضمن تصریح بر اختصاص فضیلت حدیث غدیر به امیرالمؤمنین، از آن برای ردّ تقدم خلفا بر ریاست امت استفاده کرده است (مفید مسار ۱۴۱۴: ۳۸-۳۹؛ الکافئه، ۱۴۱۳: ۱۲۹؛ تفضیل، ۱۴۱۲: ۳۳-۳۲). ابن مغازلی می‌نویسد: حدیث غدیر، صحیح و از قول رسول الله (ص) است و کسی در این فضیلت با علی (ع) شریک نیست (ابن بطریق ۱۴۰۷: ۱۰۸؛ ابن طاووس، ۱۳۷۱: ۱۴۲).

د- میراث مکتوب امامیه درباره غدیر:

باید گفت؛ دگرگونی‌های اجتماعی و فرهنگی، سهم عمده‌ای در نحوه مواجهه دانشمندان امامیه با موضوع‌های اعتقادی داشت. در این راستا، آثار مختلف علمی تألیف گردید؛ مراکز تعلیمی گسترش یافت و دانشمندان امامیه در علوم مختلف اسلامی ورود کردند. در این قرن آثاری نوشته شد که به سبب غنای علمی و مرجعیت آن؛ به عنوان میراث عظیم، گرانها و بی‌بدیل امامیه، همواره

شایسته تقدیر بوده است. اهمیت این آثار از چند جهت قابل بررسی است:

- ابعاد مختلف غدیر مورد توجه قرار گرفت. آثار متعدد کلامی، روایی، تفسیری، حدیثی و فقهی نوشته شد که به خاطر ابتکار و روشمندی، به‌کارگیری اصول عقلی و شواهد مختلف، بازخوانی و تشریح نصوص پیشوایان معصوم و متشرعه و بهره‌گیری از قوه اجتهاد؛ مرجعیت علمی یافت و در فقه سیاسی و اجتماعی امامیه جایگاه ویژه‌ای به خود اختصاص داد.

- از آنجا که برخی از این مباحث در محافل علمی، به ویژه در مناظرات و مقابله با مخالفان ارائه شده؛ امکان دسترسی عامه به آن فراهم آمد.

- این آثار در مسأله‌شناسی، راهبرد و حلّ مسائل اجتماعی-سیاسی مفید واقع شد و بر اندیشه‌های اجتماعی متفکران مسلمان اثر گذاشت. آثار تألیف دانشمندان امامیه در مواجهه با غدیر از نظر مؤلف، روش تألیف، موضوع، هدف و منابع آن به چند دسته تقسیم می‌شود؛ که عبارتند از:

۱) آثار کلامی-روایی:

محمد بن سلیمان کوفی (م قرن ۴) در "مناقب امیرالمؤمنین"؛ به نقل کامل حدیث، طرق مختلف نقل و نصوص وارده از اهل‌بیت (ع)، صحابه و تابعان پرداخته؛ برخی از دریافت‌های وی بدین شرح است: براساس حدیث ولایت، هر جای قرآن عبارت «یا ایها الذین» آمده؛ مصداق بارز آن علی (ع) است (کوفی، ۱۴۱۲، ج ۱: ۱۲۱). به استناد روایات صحیح، "آیه اکمال"، بیان ولایت علی (ع) از زبان رسول خدا (ص) است (کوفی، ۱۴۱۲، ج ۱: ۱۳۸-۱۳۶ و ۴۰۹). براساس این حدیث، علی (ع)، "حاجز بین الکفر و الایمان" است (متقی هندی، بی تا: ج ۱۵: ۴۸۲) و اهل بیت (ع) با استفاده از آن با مخالفان، احتجاج کردند (همان، ج ۲: ۳۷۴-۳۷۲ و ۳۸۰-۳۸۳ و ۳۹۲).

محمد بن عمر تمیمی (قاضی جعابی): از افاضل شیعه (ابن ندیم، بی تا، ۲۴۷) و از مشایخ صدوق (خوئی، ۱۴۱۳، ج ۱۸: ۷۰) و مسانید شیخ مفید بود. کتاب «مَنْ رَوَى حَدِيثَ غَدِيرِ خُم» از اوست (نجاشی، ۱۴۱۶: ۳۹۵-۳۹۴) و تألیفاتی نیز درباره طرق حدیث غدیر و امیرالمؤمنین دارد (ابن ندیم، بی تا: ۲۴۷). ابو عبدالله حسین غضائری (م ۴۱۱ه)، از ثقات امامیه (طوسی، ۱۴۱۵: ۴۲۵) و همسان با شیخ مفید بود (ذهبی، ۱۴۱۳ سیر، ۱۷: ۳۲۹). وی آثار متعددی در فضائل امامان و ردّ مخالفان نوشت که از مهمترین آنها کتاب «یوم الغدير» است (نجاشی ۱۴۱۶: ۶۹). عبيدالله بن احمد أنباری (م ۳۵۶)، از شیوخ شیعه و در حدیث، ثقة بود. آثار متعددی در کلام، حدیث، تاریخ و فرق داشت که کتابی با عنوان «طرق حدیث الغدير» منسوب به وی است (نجاشی ۱۴۱۶: ۲۳۳؛ ابن ندیم، بی تا: ۲۴۷).

حسین بن حمدان خصیعی (م ۳۳۴ه)، صاحب کتاب الهدایة الکبری: در این کتاب با استفاده از حدیث غدیر، نص و ولایت اهل بیت (ع) اثبات و اسناد جمعی دال بر این امر جمع آوری شده است (خصیعی ۱۴۱۱: ۱۰۳).

ابوالقاسم کوفی (م ۳۵۲)، مؤلف الاستغاثه: کوفی، این کتاب را به سیاق کلامی - تاریخی نوشته و بیش از همه از نصوص اهل بیت (ع) استفاده کرده است. همو به نقل از اسناد خود از سعد بن ابی وقاص روایت می کند: پیامبر (ص) در حقّ علی (ع) فرمود: «مَنْ كُنْتَ مَوْلَاهُ..» و «علی مع الحق» (کوفی، بی تا، ۲: ۶۳). علاوه بر این، می توان به آثار صاحب بن عباد در تثبیت امامت علی (ع) و دلایل آن (ابن ندیم، بی تا: ۱۵)؛ دلائل الإمامة، اثر عیاشی در اثبات فضایل علی (ع) (ابن ندیم، بی تا، ۲۴۴)؛ «کتاب الغدير» تألیف مهلبی (طوسی، ۱۴۱۷: ۱۶۱) و علی بن کردین مؤلف کتابی با عنوان اخیر یاد کرد (طوسی، ۱۴۱۷: ۳۱۴).

۲) متون فقه الغدير: باید گفت استخراج مبانی کاربردی توسط یک مجتهد جامع الشرايط، برای حلّ و فصل امور و

عبور از مسائل عصر غیبت، از ضروریات مبتنی بر آموزه های دینی و استدلالات فقهی است. استنباط های فقهی - اصولی دانشمندان امامیه در آغازین سده غیبت در این رابطه، از مهمترین دستاوردهای عقیدتی شیعه به شمار می رفت. به نظر می رسد یکی از راهبردهای مهم امامیه در این عصر، تقویت جایگاه مرجعیت فقه های شیعی در جامعه بوده است. با مراجعه به فهرست آثار عیاشی معلوم می گردد که دانشمندان و فقه های امامیه در مسائل مختلف اجتماعی ورود کرده اند. عیاشی همچنین کتابی دارد با عنوان کتاب فرض طاعة العلماء - که ابن ندیم آن را ذکر می کند (ابن ندیم، بی تا: ۲۴۵). عنوان برخی از آثار سید مرتضی (مانند: المسائل الطرابلسیه، المسائل الديلمیه، المسائل الطوسیه، المسائل الجرجانیة، المسائل الصیداویة) نیز بیانگر حضور فعال در صحنه های اجتماعی است (طوسی، ۱۴۱۷: ۱۶۴-۱۶۵).

یکی از استنباط های فقهی حدیث غدیر که از قاعده امامت و ولایت نشأت می گرفت؛ «مسأله ولایت عامه» است. مفید در کتاب الفصول المختارة، در بحث «ثبوت الاجتهاد» به شرح و اثبات این مقوله می پردازد و در مقام تقابل اجتهاد با ظاهرگرایی می نویسد: مسلمان، ناچار به اجتهاد نیاز پیدا می کند و چنانچه کسی بر اساس نص و اجماع عمل کند، ما آن را طبق اجتهاد، صحیح می دانیم و این همان علت نیاز به مجتهد است. او به حق، حیطه ورود فقیه مجتهد و تقلید را در فروع دین می داند (مفید فصول، ۱۴۱۴: ۱۰۶-۱۰۵). بخش دیگری از آثار دانشمندان امامیه، به احکام و آداب غدیر پرداخته؛ که کتاب الکافی، تألیف کلینی (کلینی ۱۳۶۵/۵۶۶-۵۶۷) و ثواب الاعمال و عقاب الاعمال، اثر شیخ صدوق از این دست است. شیخ کلینی به اسناد خویش از امام صادق (ع)، روایت می کند که فرمود: «بني الإسلام علی خمس: الصلاة و الزكاة و الصوم و الحج و الولاية و لم ينأد بشيء» [مثل] ما نودی بالولاية يوم الغدير (کلینی

۲/۱۳۶۵:۲۱). صدوق هم با نقل روایتی، دلیل فضیلت غدیر را، عقد ولایت امیرالمؤمنین و آداب و احکام آن می‌داند (صدوق، ۱۴۰۶: ۷۴). در آثار شیخ مفید نیز، اهمیت غدیر با استناد به نصوص اهل بیت (ص) آمده است (مفید مسار، ۱۴۱۴: ۳۹-۴۰؛ مفید، ۱۳۸۵: ۱: ۱۴-۱۵). از دیگر آثار کتب صلاة الغدير، تألیف عیاشی (نجاشی، ۱۴۱۶: ۳۵۱) و محمد بن احمد بن ابراهیم صابونی است (همان: ۳۷۴).

۳) متون تفسیری

تفاسیر امامیه درباره غدیر، عموماً نشأت گرفته از نصوص اهل بیت (ع) و به‌ویژه در ذیل آیات "ابلاغ" و "اکمال" است. از این نمونه می‌توان سه تفسیر منسوب به عیاشی، فرات کوفی و شیخ مفید را نام برد که از این میان؛ تفسیر شیخ مفید، رویکرد کلامی و فقهی دارد (شیخ مفید، ۱۴۱۰: ۱۲۳-۱۳۰ و ۵۰۶-۵۰۳ و ۴۵۲ و ۵۱۵) و دو دیگر به شیوه روایی و حدیثی است. در این میان، تفسیر فرات کوفی تعلق خاطر بیشتری به حدیث غدیر دارد و بیش از همه از روایات اهل بیت (ع) بهره برده، مباحث مختلف غدیر را در آیات مطرح و نکات مهمی را بیان می‌کند. همو در ذیل آیه ۳ / مائده، به اسناد خود از امام صادق (ع) روایت می‌کند؛ این آیه مخصوص علی (ع) است و از قول ابن عباس می‌نویسد: دو واژه "اکملت" و "اتممت" در این آیه به ترتیب، "رسول الله" و "علی" است (فرات کوفی، ۱۴۱۰: ۱۲۱-۱۱۷). دیگری تفسیر عیاشی است. وی در ذیل آیه ۶۷ / مائده؛ واقعه و حدیث غدیر را به نقل از اسناد خود از زید بن ارقم نقل می‌کند و بر مسأله نص الهی، نگرانی پیامبر (ص) از قریش و گفتگوهای صحابه تأکید می‌کند (عیاشی، بی تا، ۹۸-۱۰۰).

۴) کتب فرقه شناختی

در قرن چهارم، انشعابات جدیدی در شیعه پدید آمد. دانشمندان امامیه با تألیف آثار متعدد، عقاید این گروه‌ها را

تشریح و با طرح ادله عقلی و نقلی، از عقاید امامیه دفاع کردند و مطاعن منحرفان را برملا ساختند. از مشاهیر امامیه، شیخ طوسی، نجاشی، شیخ صدوق و الانباری (م ۳۵۶ هـ) بیشتر به این مقوله پرداختند (نوبختی، ۱۳۸۱، بخش اول). معروفترین اثر در این زمینه، کتاب فرق الشیعه، منسوب به حسن بن موسی نوبختی (۲۷۳-۳۱۱ هـ)، از معاریف متکلمان، محدثان و ثقات دانشمندان امامیه بود. اسلوب نوبختی در این کتاب، کلامی است و به شیوه متکلمان اقوال مختلف را ارائه می‌کند و به نقد و جرح آنها می‌پردازد. وی در تعریف امامیه به آیات و نصوص، استناد می‌کند و امامیه را در قرن چهارم این گونه تعریف می‌کند: «گفتند گفتار هیچ یک از این دسته‌ها درست نیست؛ بلکه خداوند بزرگ را از پشت حسن بن علی، بر روی زمین راهبری است و او به روش نخستین و شیوه‌های پیشین، جانشین پدر است» (نوبختی ۱۳۸۱: ۹۲).

۵) متون زیارات و مناقب

تألیف آثاری در باب زیارت، بیانگر بخشی از اهمیت یوم الغدير بوده است. از جمله این آثار، کتابی است منسوب به ابو عبدالله محمد قضاعی (زنده تا ۳۴۶ هـ) که شامل زیارتنامه‌هایی مرتبط با مشهد علی (ع) در یوم الغدير می‌شود (گلبرگ، ۱۴۱۳: ۳۶۴). دیگری کتاب الزیارات و الفضائل، تألیف ابوالحسن محمد قمی (م ۳۶۸ هـ. ق. ۹۷۸/م) است که به المزار، المزار الکبیر و کامل الزیارات مشهور است (گلبرگ، ۱۴۱۳: ۶۱۱-۶۱۰). از مجموعه آثار مناقب، باید از "المناقب" خوارزمی نام برد که به سبب کلامی است و مؤلف با بهره‌گیری از ادله روایی و عقلی متصل به غدیر، حقانیت اهل بیت (ع) را اثبات می‌کند و به احتجاج با منکران می‌پردازد (خوارزمی، ۱۴۱۱: ۱۲ و ۱۶۲-۱۶۱).

۶) آثار ادبی

حدیث غدیر بنمایه معرفتی و اعتقادی برخی از رجال علم و ادب بوده، آثاری از این دست را که با زبان شعر و

نظم سروده شده، باید "غدیریّه" نامید؛ از آن جمله قصیده سیدرضی، کتاب السرقات الشعر (الشعراء) (۳)، تألیف ابو عبدالله محمد (محمود) مرزبانی (م ۳۸۴هـ) و شرح قصیده حسان توسط ابن بابویه (م ۳۸۱هـ) است که مورد توجه ویژه ابن طاووس واقع شده است (گلبرگ، ۱۴۱۳: ۵۱۶).

نتیجه

۱. رویکرد امامیه به مسئله غدیر، ناشی از اهمیت و جایگاه مسئله امامت در فهم شریعت و طریقه ظهور و بروز آن در اداره جامعه و زندگی مردم و مهمتر از همه، پیوستگی مفهوم و هویت آن با مکتب اهل بیت (ع) بود. باتوجه به ظرفیت‌های جامعه اسلامی و قابلیت‌های امامیه در قرن چهارم، انتظار می‌رفت که این مقوله مورد بازخوانی و استفاده بیشتری قرار بگیرد.

۲. در قرن چهارم از یک سو عقاید شیعی در معرض هجوم قرار گرفت و از سوی دیگر، امامیه وظیفه دفاع و مقابله با این هجمه‌ها را از اهم تکالیف خود می‌دانستند. دانشمندان امامیه به دلایل مختلف به حدیث غدیر استناد جسته و از آن برای طرح مسائل مهم و مقابله با دیدگاه‌های رقیب می‌پرداختند. نتیجه این امر، ایجاد دارالعلم و خزانه الکتب، توسعه مراکز علمی و سفرهای تبلیغی، حضور فعال و موفق در محافل علمی و مناظرات، مشارکت فعال اجتماعی و تألیف آثار مهم علمی بود. می‌توان گفت راهبرد اصلی امامیه در این خصوص، دفاع از شریعت، اثبات حقانیت اهل بیت (ع) و حل مسائل شیعیان بوده است. این سیاست برای حیات فکری شیعه ضرورت داشت و سند مهمی برای دفاع از مذهب به شمار می‌آمد.

۳. تألیفات دانشمندان امامیه در خصوص غدیر، به جهت روش و موضوع و هدف و بهره‌برداری از گزاره‌های مختلف به چند دسته تقسیم می‌شود که به عنوان میراث عظیم، گرانبها و بی‌بدیل امامیه همواره شایسته تقدیر

بوده است. اهمیت این آثار از ابعاد مختلف قابل بررسی است که عبارتند از: تبیین مسأله و ارائه تعاریف روشن و جامع، توجه به ابعاد عقلی و نقلی حدیث و مهم‌تر از همه، تسری مفاهیم آن در فقه سیاسی و اجتماعی امامیه. آثار دانشمندان امامیه بر اندیشه اجتماعی و سیاسی متفکران مسلمان تأثیرات بسزایی گذاشت و در حضور فعال شیعیان در امور اجتماعی همبستگی مستقیم داشت.

۴. ایجاد کتابخانه‌ها و دارالعلم‌ها به عنوان یک رویکرد مهم نه تنها میان عالمان، که در میان وزیران و امیران بویهی نیز گسترش یافت. دانشمندان امامیه اقدامات متعددی را در راستای نشاط و بالندگی محافل شیعی و نشر معارف اهل بیت (ع)، به کار گرفتند. یکی از این اقدامات جمع‌آوری و استنساخ کتاب‌ها و رساله‌های پیشینیان بود که در بلاد مختلف پراکنده بود.

۵. آل‌بویه امکان ظهور رقابت امامیه را با سایر مذاهب اسلامی فراهم کردند. اقدام بویهیان در رسمیت بخشیدن به نمادها و مظاهر شیعی، چون: جشن غدیر و سوگواری عاشورا و مشارکت دادن شیعیان در عرصه‌های مختلف، در تقویت هویت جمعی شیعیان و افزایش میزان پایداری آنها به ارکان اعتقادی خود سهم موثری داشت.

۶. انجام مناظرات و رحله‌های علمی، نتیجه راهبرد امامیه در عرصه تعلیم تبلیغ و مقابله با دیگران بود. این محافل به خاطر طرح مسائل مهم، شیوه‌های احتجاج طرفین و تأثیری که بر افکار عمومی داشت، در نوع خود بی‌بدیل و ممتاز بود و یکی از اقدامات موفق و تأثیرگذار امامیه به‌شمار می‌رفت. یکی از دلایل و اسناد مهم دانشمندان امامیه، حدیث غدیر و دلایل عقلی و نقلی و شواهد ادبی و تاریخی مرتبط با آن بود.

پی‌نوشت‌ها

۲. در نظر شیخ، نص به معنای استخلاف به فرمان خدا و اقامه آن از سوی پیامبر (ص) است (شیخ مفید الافصاح ۱۴۱۲: ۹۸).
۳. این کتاب در اصل فاقد عنوان مشخص است؛ اما در منابع مختلف با نام‌هایی چون "السرقات الشعر" (الشعراء) و "مرققات (الشعر)" آمده است (گلبرگ، ۱۴۱۳: ۵۱۶).

منابع:

- قرآن کریم

- ابن اثیر. (۱۳۸۵ هـ.ق). الكامل فی التاريخ، بیروت: دارصادر.
- ابن اسفندیار، محمد. (۱۳۶۶ هـ.ش). تاریخ طبرستان، تصحیح عباس اقبال، تهران: پدیده خاور، چ دوم.
- ابن بطریق. (۱۴۰۷ هـ.ق). العمدة، مؤسسة النشر الاسلامی، قم.
- ابن جوزی، ابوالفرج. (۱۴۲۸ هـ.ق). شذور العقود فی تاریخ العهود، تحقیق: ابوهیثم شهباء و احمد نجیب، بی‌جا، نجیویه.
- _____. (۱۴۱۲ هـ.ق). المنتظم فی تاریخ الامم و الملوك، تحقیق محمد عبدالقادر عطا و مصطفى عبدالقادر عطا، بیروت: دارالکتب العلمیه.
- ابن حبان، عبدالله. (۱۴۱۲ هـ.ق). طبقات المحدثین یاصبهان و الواردين علیها، تحقیق عبدالغفور، بی‌جا: بی‌نا.
- ابن عماد، شذرات الذهب. (۱۴۰۶ هـ.ق). تحقیق الأرناؤوط، دار ابن کثیر، دمشق، بیروت.
- ابن عساکر. (۱۴۱۵ هـ.ق). تاریخ مدینه دمشق، تحقیق علی شیر، بیروت: دارالفکر.
- ابن طاووس، علی بن موسی. (۱۳۷۱ هـ.ش). الطرائف، قم: خیام.
- ابن ندیم. (بی‌تا). الفهرست، ترجمه احمد رضا تجدد.

- ابوعلی مسکویه، ابوعلی. (۱۳۷۹ هـ.ش). تجارب الأمم، تحقیق ابوالقاسم امامی، الثانیة، تهران: سروش.
- بلاذری، احمد بن یحیی. (۱۴۱۷ هـ.ق). أنساب الأشراف، تحقیق سهیل زکار و ریاض زرکلی، بیروت: دارالفکر.
- بهبهانی، وحید. (۱۴۱۷ هـ.ق). حاشیه مجمع الفائدة و البرهان، قم: للمؤلف.
- بیهقی. (بی‌تا). السنن الکبری، بیروت: دارالفکر.
- جواهری. (۱۳۶۷ هـ.ش). جوهر الکلام، تحقیق عباس قوجانی، قم: دارالکتب الاسلامیه، الثانیة.
- حموی، یاقوت. (۱۹۹۵ م). معجم البلدان، بیروت: دارصادر.
- خصیصی، حسین بن حمدان. (۱۴۱۱ هـ.ق). الهدیه الکبری، الرابعة، بیروت: البلاغ.
- خوارزمی، موفق. (۱۴۱۱ هـ.ق). المناقب، قم: النشر الاسلامی.
- خوارزمی، قاسم. (۱۳۸۲ هـ.ش). بدائع الملح، ترجمه موفق خوارزمی، تهران: میراث مکتوب.
- خوانساری، محمدباقر. (۱۴۰۱ هـ.ق). روضات الجنات فی احوال العلماء و السادات، ترجمه محمدباقر ساعدی، تهران: کتابفروشی اسلامیه.
- خوئی، ابوالقاسم. (۱۴۱۳ هـ.ق). معجم رجال الحديث، الخامسة، بی‌جا: لجنة التحقيق.
- ثعالبی، عبدالملک. (۱۴۰۳ هـ.ق). یتیمه الدهر فی محاسن اهل العصر، دارالکتب العلمیه.
- _____. (۱۳۷۶ هـ.ش). ثمار القلوب فی المضاف والمنسوب، ترجمه رضا انزابی، مشهد: دانشگاه فردوسی.
- ذهبی. (۱۴۱۳). تاریخ الإسلام و وفیات المشاهیر الأعلام، تحقیق عمر تدمری، بیروت: دارالکتب العربی، الثانیة.
- _____. (۱۴۱۳ هـ.ق). سیر اعلام النبلاء، تحقیق اکرم البوشی، بیروت: الرسالة.

- سیدمرتضی. (۱۴۰۵ هـ.ق.). رسائل مرتضی، قم: دارالقرآن، مطبعة الخيام.
- _____ (بی تا). تنزیه الأنبياء و الائمة، قم: شریف رضی.
- _____ (۱۴۱۰ هـ.ق.). الشافی فی الامامة، تهران: الإمام الصادق.
- سیدرضی. (۱۴۰۶ هـ.ق.). خصائص الائمة، محمدهادی امین، مشهد: مجمع البحوث الاسلامیة.
- شاکری، حسین. (۱۴۱۷ هـ.ق.). ربع القرن مع العلامة الامینی، بی جا: للمؤلف.
- (شیخ) کلینی، محمد. (۱۳۶۵ هـ.ق.). الکافی، تحقیق علی اکبر غفاری، تهران: دارالکتب الاسلامیة، الثالثة.
- (شیخ) صدوق. (۱۴۱۸ هـ.ق.). الهدایة، تحقیق مؤسسه الامام الهادی (ع)، الامام الهادی (ع)، قم.
- _____ (۱۴۰۴ هـ.ق.). من لایحضره الفقیه، علی اکبر غفاری، الثانية، جامعة المدرسين، قم.
- _____ (۱۴۰۴ هـ.ق.). عیون اخبار الرضا، حسین اعلمی، بیروت: الاعلمی.
- _____ (بی تا). الخصال، تحقیق علی اکبر غفاری، قم: جامعة المدرسين.
- _____ (۱۴۱۷ هـ.ق.). الامالی، تحقیق قسم الدراسات الاسلامیة، قم: مؤسسه البعثة.
- _____ (۱۳۹۵ هـ.ق.). کمال الدین و تمام النعمة، تحقیق علی اکبر غفاری، قم: النشر الاسلامی.
- _____ (۱۴۰۶ هـ.ق.). ثواب الأعمال و عقاب الأعمال، قم: دارالرضی.
- _____ (۱۴۰۳ هـ.ق.). معانی الاخبار، قم: جامعه مدرسين.
- _____ (بی تا). فضائل الشيعة، تهران: اعلمی.
- _____ (بی تا). علل الشرايع، قم: داوری.
- (شیخ) طوسی، محمد. (۱۴۱۱ هـ.ق.). مصباح المتعجد، لبنان: فقه الشيعة.
- _____ (۱۳۶۵ هـ.ش.). تهذيب الاحکام، تحقیق حسن خراسانی، تصحیح محمد آخوندی، تهران: دارالکتب الاسلامیة، الرابعة.
- _____ (۱۴۱۵ هـ.ق.). الرجال، تحقیق جواد قیومی، قم: النشر الاسلامی.
- _____ (۱۴۱۷ هـ.ق.). الفهرست، قم: النشر الفقاهة.
- _____ (۱۴۰۰ هـ.ق.). الاقتصاد، تحقیق حسن سعید، قم: جامع چهلستون.
- _____ (۱۴۰۴ هـ.ق.). اختيار معرفة الرجال، قم: آل البيت (ع).
- _____ (۱۴۱۴ هـ.ق.). الأمالی، قم: دارالثقافة.
- (شیخ) مفید. (۱۴۱۴). الفصول المختارة، تحقیق سیدعلی شریفی، بیروت: دارالمفید، الثانية.
- _____ (۱۴۱۲ هـ.ق.). الإفصاح فی امامة امير المؤمنين (ع)، قم: البعثة.
- _____ (۱۴۱۰ هـ.ق.). المقنعة، قم: جامعه المدرسين.
- _____ (۱۴۱۲ هـ.ق.). تفضیل امير المؤمنين (ع)، کنگره شیخ مفید، قم.
- _____ (۱۴۱۳ هـ.ق.). الإرشاد، کنگره شیخ مفید، قم.
- _____ (۱۳۸۵ هـ.ق.). دعائم الإسلام، مصر: دارالمعارف.
- _____ (۱۴۱۳ هـ.ق.). النکت فی مقدمات الاصول، کنگره شیخ مفید، قم.
- _____ (۱۴۱۳ هـ.ق.). أقسام المولى فی اللسان، کنگره شیخ مفید، قم.
- _____ (۱۴۱۴ هـ.ق.). المسار الشيعة، کنگره شیخ مفید، قم.

- _____ (۱۴۱۳ هـ.ق). الاختصاص، کنگره شیخ مفید، قم.
- _____ (۱۴۱۳ هـ.ق). الأمالی، کنگره شیخ مفید، قم.
- _____ (۱۴۱۳ هـ.ق). الكافئة، کنگره شیخ مفید، قم.
- الصفار، رشید. (۱۴۱۵ هـ.ق). المحامی، بی‌جا: بی‌نا.
- صولی، ابوبکر. (۱۴۲۵ هـ.ق). کتاب الأوراق قسم اخبار الشعراء، تحقق هیورث دن، قاهره: الهيئة العامة.
- طبری، محمد بن جریر. (بی‌تا). المسترشد فی امامة امیر المؤمنین (ع)، تحقیق محمد باقر محمودی، قم: الثقافة الإسلامية.
- _____ (۱۳۸۷ هـ.ق). تاریخ الطبری، تحقیق محمد ابوالفضل ابراهیم، بیروت: دار التراث، الثانية.
- _____ (۱۴۱۲). دلائل الامامة، تحقیق قسم الدراسات الإسلامية، قم: البعثة.
- طیالسی، احمد. (بی‌تا). مسند ابی داوود الطیالسی، بیروت: دار الحديث.
- علی بن جعفر صادق (ع). (۱۴۰۹ هـ.ق). مسائل علی بن جعفر، تحقیق آل البيت، المؤتمر العالمي للإمام الرضا، قم.
- عیاشی، محمد. (بی‌تا). التفسیر العیاشی، تحقیق رسولی محلاتی، تهران: العلمیة الاسلامیة.
- فرات کوفی، ابوالقاسم. (۱۴۱۰). تفسیر، تهران: وزرات ارشاد اسلامی.
- _____ (بی‌تا). الإستغاثه فی البدع الثلاثة، بی‌جا: بی‌نا.
- فضل بن شاذان. (بی‌تا). الايضاح، تحقیق سید جلال الدین حسینی، بی‌جا.
- کوفی، محمد بن سلیمان. (۱۴۱۲ هـ.ق). مناقب امیر المؤمنین (ع)، تحقیق شیخ محمد باقر محمودی، بی‌جا: الثقافة الإسلامية.
- گلبرگ، اتان. (۱۴۱۳ هـ.ق). کتابخانه ابن طاووس و احوال و آثار او، ترجمه علی قرائی و رسول جعفریان، قم: کتابخانه مرعشی.
- المتقی الهندی. (بی‌تا). کنز العمال، تحقیق بکری حیانی و صفوه الصفا، بیروت: الرسالة.
- محقق اردبیلی. (۱۴۰۴ هـ.ق). مجمع الفائدة، تحقیق اشتهاردی، عراقی، یزدی، قم: جامعه المدرسین.
- محمدنیا، مرتضی. (مرداد ۱۳۸۹). کتاب ماه، کلیات، ش ۱۵۲، صص ۹۲-۹۷.
- مقدسی، محمد. (۱۴۱۱ هـ.ق). احسن التقاسیم فی معرفه الأقالیم، مکتبه مدبولی، الثالثة.
- نجاشی احمد. (۱۴۱۶ هـ.ق). رجال النجاشی، تحقیق موسی بشیری، قم: النشر الاسلامی، الخامسة.
- نویختی، حسن. (۱۳۸۱ هـ.ش). فرق الشیعة، ترجمه و تعلیق محمد جواد مشکور، تهران: علمی و فرهنگی.